

Το αβέβαιο συνταγματικό μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Σκέψεις, αναζητήσεις και προβληματισμοί με αφετηρία τις θέσεις του Δημήτρη Τσάτσου για μια «Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία» [\[*\]](#)

Του ΓΙΩΡΓΟΥ Χ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ

Αναπληρωτή καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

[ΤΕΥΧΟΣ 4/2002]

Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Λάακεν αποτέλεσε σημαντική τομή στην θεσμική πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Πράγματι, με τη δήλωση του Λάακεν (15.12.2001) η προβλεπόμενη για το 2004 αναθεώρηση των Καταστατικών Συνθηκών δεν επαφίεται αποκλειστικά στην Διακυβερνητική Διάσκεψη, όπως συνέβαινε παγίως έως τώρα, αλλά διαμεσολαβείται, για πρώτη φορά, από μία ειδική διαδικασία: την επί τούτω σύγκληση μιας ευρείας αντιπροσωπευτικής Συνέλευσης, επιφορτισμένης με το δύσκολο έργο της επεξεργασίας προτάσεων και λύσεων για το συνταγματικό μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης [\[1\]](#). Στο πλαίσιο αυτής της νέας διαδικασίας για την «συνταγματοποίηση» της Ευρωπαϊκής Ένωσης [\[2\]](#), προάγγελος της οποίας υπήρξε η -οδηγητική από κάθε άποψη- επεξεργασία του Ευρωπαϊκού Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων [\[3\]](#), βρίσκεται σε εξέλιξη μια μεγάλη συζήτηση για το συνταγματικό μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που κλιμακώνεται από έναν έντονο «ευρωσκεπτικισμό» [\[4\]](#) μέχρι έναν ενθουσιώδη -και αναθαρρήσαντα επ' εσχάτων- «φεντεραλισμό» [\[5\]](#). Απέναντι στα δύο αυτά ρεύματα σκέψης κινείται μια ενδιάμεση και μετριοπαθής τάση, με βαρύνοντα ρόλο στον ευρωπαϊκό χώρο και με κύριο χαρακτηριστικό της τον θεσμικό ρεαλισμό. Οι βασικές θέσεις της τάσης αυτής, για την συνταγματική προοπτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης -που διερμηνεύονται έγκυρα στη χώρα μας από έναν συνδιαμορφωτή τους, τον καθηγητή και ευρωβουλευτή Δημήτρη Τσάτσο- παρουσιάζουν ευλόγως ιδιαίτερο ενδιαφέρον (1), παρέχοντας ιδίως πλούσια ερεθίσματα για κριτικό προβληματισμό πάνω στην έννοια και τις προοπτικές του ευρωπαϊκού συνταγματισμού (2).

1. Ούτε Ομοσπονδία ούτε Σύνταγμα: Ο θεσμικός ρεαλισμός απέναντι στον «ευρωσκεπτικισμό» και στον «φεντεραλισμό»

Η σχολή του «θεσμικού ρεαλισμού», η οποία με διάφορες παραλλαγές φαίνεται να επικρατεί στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή [\[6\]](#), βρίσκεται αναμφίβολα εκτός του πλαισίου των αμυντικών αντανάκλαστικών που τροφοδοτούν το ρεύμα του «ευρωσκεπτικισμού» -υπό την όποια ειδικότερη εκδοχή του- και ως εκ τούτου πόρρω απέχει από μια πεισματική άρνηση για κάθε αλλαγή της σημερινής κατάστασης. Παράλληλα, όμως, δεν μοιράζεται ούτε τον ενθουσιασμό για την ομοσπονδιακή προοπτική και την επιτάχυνση της «συνταγματοποίησης» της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία έχει αναθερμανθεί μετά τις ενδιαφέρουσες επί του θέματος προτάσεις που διατύπωσε τον Μάιο του 2000 ο υπουργός εξωτερικών της Γερμανίας Joschka Fischer [\[7\]](#).

Οι βασικές επιφυλάξεις, που προβλήθηκαν με εμφανή αμηχανία και με πολλές επί μέρους διαφοροποιήσεις από τους εκπροσώπους της σχολής του «θεσμικού ρεαλισμού» [\[8\]](#), ερείδονται κατά βάση στην επίκληση της ιδιόμορφης ιστορικής εξέλιξης και της περίπλοκης σημερινής διαμόρφωσης των ευρωπαϊκών θεσμών, με ιδιαίτερη έμφαση στις λεπτές και εύθραυστες ισορροπίες που βρίσκονται στη βάση τους. Έτσι, απέναντι στις ανωτέρω προωθημένες εκδοχές της ευρωπαϊκής ενοποίησης, που θεωρούνται -εν μέρει ή εν όλω, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό- από απρόσφορες μέχρι ανιστόρητες, αντιπαράσσεται μια σειρά θέσεων και προτάσεων, που αποβλέπουν στην σταδιακή («βήμα-βήμα») πολιτική και θεσμική ωρίμανση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με βάση την δοκιμασμένη «κοινοτική μέθοδο» και υπό τον απαρέγκλιτο όρο της διασφάλισης της εξωτερικής κυριαρχίας και του σεβασμού των πολιτικών, εθνικών και πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων των κρατών-μελών της.

Στο πλαίσιο μιας τέτοιας -σε πολύ γενικές γραμμές- προσέγγισης, ξεχωριστή θέση κατέχει η θεωρητική και πολιτική συμβολή του Δημήτρη Τσάτσου, ο οποίος με την μελέτη του με τίτλο «Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία»^[9] ανατέμνει σε βάθος τα ευρωπαϊκά θεσμικά δεδομένα, αναδεικνύει τις καταβολές και τις ιδιαιτερότητές τους και προδιαγράφει έτσι, με ενάργεια, γλαφυρότητα και πληρότητα, το πλαίσιο και τους όρους της σχετικής συζήτησης. Αυτό βέβαια δεν είναι διόλου συμπτωματικό. Πέρα από την λαμπρή ακαδημαϊκή πορεία του στη χώρα μας, ο Δημήτρης Τσάτσος, ως ευρωβουλευτής πλέον, έχει πίσω του μια πλούσια διαδρομή συμμετοχής στα ευρωπαϊκά θεσμικά και πολιτικά δρώμενα, με αποκορύφωμα την μνημειώδη έκθεση που υπέβαλε στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο μαζί με τον ισπανό συνάδελφό του I. Mendez de Vigo^[10]. Παρότι δε η ελληνική κυβέρνηση δεν ευδόκησε -παραδόξως- να τον συμπεριλάβει στην ομάδα των εθνικών αντιπροσώπων για την ως άνω Συνέλευση^[11], θεωρείται ήδη ένας από τους πατέρες της σύγχρονης συνταγματικής πραγματικότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ οι θέσεις του για την «ευρωπαϊκή συμπολιτεία» παρουσιάζουν ενδιαφέρον που ξεπερνά τα ελληνικά σύνορα. Ας επιχειρήσουμε λοιπόν να δώσουμε ένα γενικό περίγραμμα αυτών των θέσεων -όχι μόνον ως αντιπροσωπευτικών αλλά και ως συνδιαμορφωτικών της σχολής του θεσμικού ρεαλισμού- με τον κίνδυνο πάντως να αδικήσουμε, λόγω της αναπόφευκτης σχηματικότητας και ελλειπτικότητας, την πλούσια και με πολλές αποχρώσεις σχετική επιχειρηματολογία:

Πρώτη θέση: Το σημερινό τοπίο της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι εξαιρετικά σύνθετο και πολύπλοκο για να αντιμετωπισθεί με απλουστεύσεις και αφορισμούς. Έτσι, τόσο ο συνήθης αντιευρωπαϊσμός, που επιμένει πεισματικά στην αμιγώς διακυβερνητική μορφή της ευρωπαϊκής συνεργασίας, αγνοώντας τις ραγδαίες προϊούσες εξελίξεις, όσο και ο συνήθης φιλοευρωπαϊσμός, που προβάλλει σαν πανάκεια την πλήρη ομοσπονδοποίηση, με σημαία το ευρωπαϊκό Σύνταγμα, χαρακτηρίζονται χωρίς δισταγμό σαν άκριτα, ανιστόρητα και εν τέλει δημαγωγικά και επικίνδυνα σχήματα^[12], που βλάπτουν την Ευρώπη το ίδιο, για να παραφράσουμε τον μεγάλο αλεξανδρινό ποιητή .

Η ως άνω τοποθέτηση δεν είναι ούτε αξιωματική ούτε ιδεολογικοπολιτικά προκατειλημμένη. Πηγάζει από την βαθύτατη πεποίθηση για τον δισυπόστατο χαρακτήρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αποφεύγω τον κίνδυνο της περιφραστικής απόδοσης, χρησιμοποιώντας αυτολεξεί τα λόγια του Δημήτρη Τσάτσου: «Είναι διπλή η ιδιοσυστασία της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως ιστορικού χώρου. Η μία συνιστώσα της είναι εκείνη της πολιτιστικής ομοιογένειας και των κοινών ιστορικών δεδομένων, που υπαγορεύει και την ενοποιητική διαδικασία. Η άλλη συνιστώσα είναι εκείνη της Ευρώπης που γέννησε το κρατικό φαινόμενο, δηλαδή την έννοια του κράτους ως θεσμικής αποκρυστάλλωσης των εθνικών πολιτισμών. Γι' αυτό ακριβώς η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν μπορεί να νοηθεί παρά τόσο ως ένωση λαών όσο και ως ένωση κρατών»^[13].

Δεύτερη θέση: Με αφετηρία τις προηγηθείσες προσεγγίσεις, η θεσμική προοπτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν είναι δυνατόν να υποτάσσεται σε έναν στείρο ντετερμινισμό, που εκλαμβάνει σαν δεδομένη την «τελική έκβαση» της ενοποιητικής διαδικασίας. Αντί αυτού προτείνεται μια ανοικτή και διαλεκτική θεώρηση του εγγενούς δυϊσμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που θα αναδεικνύει τον πραγματικό -και κυμαινόμενο- συσχετισμό των ενοποιητικών και των διαφοροποιητικών στοιχείων, αποφεύγοντας τις παγίδες τόσο της δογματικής περιχαράκωσης όσο και του αφελούς βολονταρισμού^[14].

Η εγγενής ιδιαιτερότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης οδηγεί αναπόφευκτα στην διπλή νομιμοποιητική βάση του όλου ενοποιητικού εγχειρήματος. Κατ'αρχάς η βάση αυτή εντοπίζεται στους λαούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με θεσμικό κέντρο βάρους τους πολίτες που συγκροτούν αυτούς τους λαούς. Σημεία αναφοράς της Ευρώπης των λαών θεωρούνται οι χάρτες δικαιωμάτων και η ευρωπαϊκή ιθαγένεια, ενώ ιδιαίτερο βάρος αποδίδεται στον ρόλο των -άμεσα ή έμμεσα- αντιπροσωπευτικών θεσμών, είτε σε εθνικό είτε σε υπερεθνικό επίπεδο (Εθνικά Κοινοβούλια αφ'ενός, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και Ευρωπαϊκή Επιτροπή, αφ'ετέρου). Παράλληλα όμως δεν παραγνωρίζεται και ο ρόλος των ίδιων των κρατών ως νομιμοποιητικής βάσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αντίθετα υπογραμμίζεται, σε όλους τους τόνους, ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτέλεσε -και παραμένει- προϊόν διεθνούς συνθήκης μεταξύ κυρίαρχων κρατών. Σαν θεσμική επιβεβαίωση αυτής της πραγματικότητας προβάλλεται ο διακυβερνητικός κατά βάση χαρακτήρας τόσο των αποφασιζόντων οργάνων

όσο και των Διασκέψεων. Ο χαρακτήρας αυτός καλείται να διασφαλίσει την ισορροπία, την ισοτιμία και την ιδιαιτερότητα των εθνικών κρατών, με ισχυρά σημεία αναφοράς την κατοχύρωση των εθνικών συνταγματικών παραδόσεων και την αρχή της επικουρικότητας και με ακραία όρια αφ'ενός την βούληση της πλειοψηφίας των πολιτών των λαών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και αφ'ετέρου την διασφάλιση μιας στοιχειώδους ευελιξίας και αποτελεσματικότητας στην λήψη των αποφάσεων[15].

Τρίτη θέση: Ο δισυπόστατος χαρακτήρας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η συνακόλουθη διπλή νομιμοποιητική της βάση οδηγούν σε σοβαρές επιφυλάξεις για κάθε συζήτηση περί ομοσπονδοποίησής της. Ειδικότερα διαπιστώνεται, μετά από εμπειριστατωμένη ανάλυση την όρων, ότι τόσο η «συνομοσπονδία» όσο και η «ομοσπονδία» αδυνατούν να αποδώσουν τόσο την σημερινή εικόνα της ευρωπαϊκής ενοποίησης όσο και την θεσμική προοπτική της. Η μεν «συνομοσπονδία», που κινείται αποκλειστικά στο πεδίο του διεθνούς δικαίου, διότι έχει ήδη ξεπεραστεί από την προϊούσα εμβάθυνση της ενοποιητικής διαδικασίας, με αποτέλεσμα κάθε εμμονή σε ένα τέτοιο σχήμα να είναι δέσμια ασύγγνωστων αγκυλώσεων και να οδηγεί εξ ορισμού σε οπισθοδρόμηση. Η δε «ομοσπονδία» κινούμενη αποκλειστικά στο πεδίο του εσωτερικού δικαίου, την κατάργηση της κρατικής υπόστασης των πατριδων των ευρωπαίων πολιτών και ως εκ τούτου δεν κρίνεται, με βάση την ιδιόμορφη δομή της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ούτε εφικτή, ούτε αποδεκτή αλλά ούτε και ευκαταία[16].

Υπό το πρίσμα των ανωτέρω θέσεων το αίτημα για ευρωπαϊκό Σύνταγμα θεωρείται ρηκό και επιδερμικό, παρά την απήχηση που φαίνεται να έχει στην κοινή γνώμη των ευρωπαϊκών λαών[17]. Οι σχετικές επιφυλάξεις έχουν την ίδια αφετηρία με τις προεκτεθείσες, για την ομοσπονδοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και αποτελούν, θα λέγαμε, την φυσική προέκτασή τους. Ειδικότερα, ο όρος Σύνταγμα θεωρείται ιστορικά, πολιτικά και ιδεολογικά φορτισμένος με τα στοιχεία που σφράγισαν την πορεία και την σύγχρονη διαμόρφωση των εθνικών κρατών και άρα εξ ορισμού ακατάλληλος να αποτυπώσει τις κρίσιμες ιδιομορφίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ως ιστορικά πρωτόγνωρου -πολυκρατικού και υπερεθνικού- θεσμικού φαινομένου, με κύριο χαρακτηριστικό την ταυτόχρονη ένωση λαών και κρατών[18].

Πρέπει να τονισθεί και πάλι ότι στην βάση της ως άνω κριτικής στάσης απέναντι στις - απλοϊκές εν πολλοίς- τρέχουσες αντιλήψεις για «ομοσπονδιακό κράτος» και «ευρωπαϊκό Σύνταγμα» δεν βρίσκονται ιδεολογικές αγκυλώσεις και πολιτικές προκαταλήψεις αντιευρωπαϊκού ή «ευρωσκεπτικιστικού» χαρακτήρα. Το αντίθετο μάλιστα. Είναι χαρακτηριστικό ότι η όλη πραγμάτευση του θέματος από τον Δημήτρη Τσάτσο πάλλεται από την αγωνία για το μέλλον της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Αυτό όμως δεν θολώνει την κριτική του ματιά ούτε οδηγεί στον εύκολο δρόμο του θεσμικού λαϊκισμού, προς την μια ή την άλλη κατεύθυνση. Του επιβάλλει αντίθετα να ακολουθήσει μια πορεία υποδειγματικά διαλεκτική, χωρίς ωραιοποιήσεις και με έντονο το στοιχείο της μεθοδολογικής καθαρότητας και της θεωρητικής συνέπειας. Η πορεία δε αυτή καταλήγει, κατά τα προεκτεθέντα, στο να θεωρηθεί απρόσφορη για το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης κάθε θεσμική μορφή που διαμορφώθηκε στο πλαίσιο των ιστορικών προϋποθέσεων και των προσλαμβανουσών παραστάσεων του εθνικού κράτους.

Τέταρτη θέση: Με βάση τα όσα εκτέθηκαν έως τώρα -και με τις διευκρινίσεις που μόλις προηγήθηκαν- συμπερασματική θέση της προαναφερθείσας τάσης του θεσμικού ρεαλισμού, όπως την αποδίδει με πυκνότητα και σαφήνεια ο Δημήτρης Τσάτσος, είναι μια πρόταση που θα μπορούσαμε να την χαρακτηρίσουμε ως παρακαταθήκη για το μέλλον της ευρωπαϊκής ενοποίησης: μετεξέλιξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε «Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία» και επισφράγιση της πορείας αυτής με μια «Συνταγματική Συνθήκη». Η θέση αυτή συνιστά αναμφίβολα μια βαθιά τομή στα θεσμικά δεδομένα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, χωρίς ωστόσο να διασπά και να αναιρεί την ιστορική συνέχειά της, ως διπλής ένωσης λαών και κρατών. Και τούτο διότι συνδυάζει την εγκατάλειψη ξεπερασμένων πολιτικών δογμάτων και θεσμικών σχημάτων με την υιοθέτηση μιας «μεταομοσπονδιακής» -τολμώ δε να πω και «μετασυνταγματικής»- λογικής, που αποβλέπει στην διαμόρφωση μιας νέας θεσμικής ποιότητας, μέσω της διαλεκτικής σύνθεσης των επάλληλων πεδίων που συγκροτούν, στατικά και εν δυνάμει, την δομή της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ειδικότερα:

α. Πρόκειται, εν πρώτοις, για σύνθεση μεταξύ του πεδίου του διεθνούς δικαίου -πεδίου αφετηριακού για την Ευρωπαϊκή Ένωση, αφού εκφράζει τις καταβολές και το παρόν της- και του πεδίου του συνταγματικού δικαίου, το οποίο όχι μόνον δεν υποτιμάται αλλά αντιθέτως αναδεικνύεται, με συγκεκριμένες προτάσεις, ως το πλέον πρόσφορο για να προχωρήσουν οι αναγκαίες μεταρρυθμίσεις, τόσο επί της ουσίας όσο και επί της διαδικασίας.

β. Πρόκειται, κατά δεύτερον, για σύνθεση μεταξύ του πεδίου της δημοκρατίας, των στοιχείων δηλαδή που αναδεικνύουν την δημοκρατική παράδοση των ευρωπαϊκών λαών, και του πεδίου της αποτελεσματικότητας, των στοιχείων δηλαδή που αποτρέπουν γραφειοκρατικές αγκυλώσεις και αδικαιολόγητες καθυστερήσεις στην λήψη των αποφάσεων.

γ. Πρόκειται, κατά τρίτον, για σύνθεση μεταξύ του πεδίου της ενότητας, των στοιχείων δηλαδή που αναδεικνύουν και επιρρωνύουν την κοινή πολιτιστική κληρονομιά των ευρωπαϊκών λαών, και του πεδίου της διαφοροποίησης, των στοιχείων δηλαδή που αποτυπώνουν και καθιστούν διακριτές τις εθνικές ταυτότητες και τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες.

Αυτές είναι, σε πολύ αδρές γραμμές οι θέσεις της σχολής του θεσμικού ρεαλισμού, τις οποίες εκφράζει και ταυτόχρονα συνδιαμορφώνει ένας εκπρόσωπος της επιστήμης και της πολιτικής της χώρας μας: ο θεωρητικός του δικαίου και ευρωβουλευτής Δημήτρης Τσάτσος. Οι θέσεις αυτές, οι οποίες συνοψίζονται στην άποψη ότι: «φιλοευρωπαίστες δεν είναι οι βιαστικοί, αυτοί που θέλουν να τρέξουν πιο γρήγορα από την ιστορία, αλλά αυτοί που αναζητούν την αρμονία των θεσμών με τις βουλήσεις των λαών»^[19], όχι μόνον αποτελούν πολύτιμη συνεισφορά αλλά και φαίνεται να κυριαρχούν στον ευρωπαϊκό δημόσιο διάλογο, που διεξάγεται με ιδιαίτερη ένταση αυτή τη στιγμή των κρίσιμων αποφάσεων για το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

2. Ένας μικρός αντίλογος για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα

Προσωπικά όχι μόνο συμμεριζόμαστε αλλά και επαυξάνουμε όλες τις αγωνίες και τις ανησυχίες του Δημήτρη Τσάτσου για το μέλλον του εθνικού κράτους. Όπως άλλωστε έχουμε αναλυτικά υποστηρίξει σε πρόσφατη μελέτη μας, το εθνικό κράτος υπήρξε το θερμοκήπιο μέσα στο οποίο άνθισε η δημοκρατία και η ελευθερία και ως εκ τούτου κάθε κίνηση για μια άκριτη και ελαφρά τη καρδία υπέρβασή του θα οδηγούσε στο ίδιο αποτέλεσμα με αυτό που έχει η καταστροφή ενός πραγματικού θερμοκηπίου για τα φυτά του^[20].

Ωστόσο, ακόμη και υπό την ανωτέρω οπτική γωνία ανακύπτει εύλογα στην σχετική συζήτηση ένα βασανιστικό ερώτημα: μήπως πολλοί από τους προβληματισμούς για την προοπτική του εθνικού κράτους, στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης, έχουν καταστεί ήδη ανεπίκαιροι -η τουλάχιστον πολυτελής- εν όψει των ραγδαίων εξελίξεων που συντελούνται στη διεθνή σκηνή; Η απάντηση βέβαια δεν είναι ούτε απλή ούτε εύκολη, διότι προϋποθέτει μια συνολική και σφαιρική θεώρηση της ιστορικής εξέλιξης και της σύγχρονης διαμόρφωσης τόσο των εθνικών κρατών όσο και των Συνταγμάτων, που αποτέλεσαν την συστατική πράξη τους. Είναι δε προφανές ότι μια τέτοια θεώρηση δεν είναι δυνατόν να χωρέσει στην περιορισμένη έκταση ενός τέτοιου δημοσιεύματος. Αυτό όμως δεν αποκλείει να αναπτυχθεί ένας πρώτος προβληματισμός, προκειμένου να αναζητηθούν τα βασικά σημεία μιας στοιχειώδους απάντησης στο ανωτέρω ερώτημα. Κι αυτό ακριβώς θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια, με κάποιες πρόχειρες και σύντομες σκέψεις, έχοντας πάντως πλήρη επίγνωση τόσο των εν γένει δυσκολιών του εγχειρήματος όσο και των εγγενών αδυναμιών μιας κατ'ανάγκην σχηματικής και ελλειπτικής επιχειρηματολογίας:

Α. Το 1789, η πτώση της Βαστίλλης σηματοδότησε την μετάβαση από το φέουδο στο εθνικό κράτος. Ωστόσο, παρά τον καταλυτικό ρόλο του συγκεκριμένου αυτού πολιτικού γεγονότος, η μετάβαση ξεκίνησε και ολοκληρώθηκε με όρους κατά βάση οικονομικούς. Όχι μόνον προσδιορίστηκε εν τη γενέσει της από την αναντιστοιχία μεταξύ παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων αλλά και υποτάχθηκε, στη συνέχεια, στις επιταγές και τους όρους

της ολοκληρωτικά θριαμβεύσας αγοράς. Η δε πολιτική, αφού έχασε από την αρχή την μάχη, στους κόλπους της Γαλλικής Επανάστασης, έσπευδε στη συνέχεια αγκομαχώντας πίσω από τις εξελίξεις, προσπαθώντας να τις επηρεάσει ή έστω να αντιστοιχηθεί με αυτές. Παρότι όμως με το πέρασμα των χρόνων αναζητούσε ολοένα και πιο δυναμικά αυτόνομο και δημιουργικό ρόλο, αρνούμενη τον ρόλο της θεραπεινίδας της αγοράς, χρειάστηκαν σκληροί και συχνά αιματηροί κοινωνικοί και πολιτικοί αγώνες και δύο καταστροφικοί παγκόσμιοι πόλεμοι για να κατακτηθεί, στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα, μια στοιχειώδης ισορροπία με την αγορά. Μια ισορροπία που σφραγίσθηκε -ουσιαστικά και συμβολικά- από την κατοχύρωση των δημοκρατικών μεταπολεμικών Συνταγμάτων και είχε ως ισχυρά σημεία αναφοράς την παγίωση των αρχών της λαϊκής κυριαρχίας και του κράτους δικαίου, την κατοχύρωση ενός ολοκληρωμένου συστήματος προστασίας των πολιτικών, ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, την διαμόρφωση μεγάλων και αντιπροσωπευτικών πολιτικών κομμάτων και την επικράτηση του κενύσιανου μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης[21].

Δυστυχώς όμως η ισορροπία δεν κράτησε για πολύ. Το 1989, δύο ακριβώς αιώνες μετά την Γαλλική Επανάσταση, ήρθε η σειρά μιας άλλης πτώσης, αυτής του τείχους του Βερολίνου, για να σηματοδοτήσει την ανατροπή της προς όφελος, και πάλι, της αγοράς. Πράγματι, η ίδια διαλεκτική μεταξύ παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων, στην σύγχρονη εκδοχή της, οδηγεί στην υπέρβαση των συνόρων των εθνικών κρατών και στην επέκταση της αγοράς -με εμπροσθοφυλακή πλέον το χρηματιστηριακό κεφάλαιο, τις νέες τεχνολογίες και τα επικοινωνιακά δίκτυα- σε υπερεθνικό και εν τέλει σε παγκόσμιο επίπεδο. Οι νέες εξελίξεις, που αποδίδονται σχηματικά -και εν πολλοίς παραπλανητικά- με τον όρο «παγκοσμιοποίηση», έχουν αλυσιδωτές επιπτώσεις στην δομή και την λειτουργία του εθνικού κράτους, το οποίο βιώνει μια συστηματική και σε βάθος υπονόμηση -τόσο εξωτερική όσο και εκ των έndon- από τα νέα πολυπλόκαμα ιδιωτικά οικονομικά κέντρα, στα οποία σταδιακά συσσωρεύεται τεράστια και ανέλεγκτη ισχύς. Με άλλα λόγια και η νέα μετάβαση, από το εθνικό κράτος σε υπερεθνικούς θεσμούς, γίνεται με τους ίδιους όρους με την πρώτη μετάβαση, δηλαδή με πρωτοβουλία και υπό την επικυριαρχία της αγοράς και με την πολιτική να παρακολουθεί αμήχανη και ασθμαίνουσα τις εξελίξεις[22].

Β. Με αυτά τα δεδομένα, το αρχικό ερώτημα αναδιατυπώνεται ως εξής: Μήπως η σημερινή καταθλιπτική πραγματικότητα της υποχώρησης της πολιτικής σε παγκόσμιο επίπεδο θέτει επιτακτικά επί τάπητος την αναγκαιότητα να ενεργοποιηθεί μια δεύτερη γραμμή άμυνας των εθνικών κρατών -ή των κρατικά οργανωμένων πατρίδων για να χρησιμοποιήσω την έκφραση του Δημήτρη Τσάτσου; Μήπως δηλαδή επιβάλλεται πλέον, ως μέσο διάσωσης και όχι αφαίμαξης της εθνικής κυριαρχίας, η αναδιάταξή της σε πανευρωπαϊκό επίπεδο[23], που θα μπορούσε να επικυρωθεί με ένα Ευρωπαϊκό Σύνταγμα;

Σπεύδουμε βέβαια να διευκρινίσουμε ότι δεν θα πρόκειται για Σύνταγμα όπως το γνωρίζουμε σήμερα, ούτε ως προς την υφή της συντακτικής εξουσίας ούτε ως προς τον χαρακτήρα του. Εδώ ο εκπρόσωπος της σχολής του θεσμικού ρεαλισμού Δημήτρης Τσάτσος ορθώς επισημαίνει, ως θεωρητικός του συνταγματικού δικαίου, ότι ελλείπουν βασικές προϋποθέσεις, όπως η δημοκρατική ανάδειξη των φορέων της συντακτικής εξουσίας -που σημαίνει ενιαία άσκηση της λαϊκής κυριαρχίας από το σύνολο των ευρωπαίων πολιτών- και ο πρωτογενής χαρακτήρας αυτής της εξουσίας, που σημαίνει αποδέσμευσή της από την βούληση και τις επιλογές των επί μέρους κρατών[24].

Ωστόσο, η έννοια του Συντάγματος δεν ταυτίζεται με τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις που έχουμε σήμερα για το Σύνταγμα. Αν ανατρέξουμε στο αρχικό στάδιο της συνταγματογένεσης, θα διαπιστώσουμε ευχερώς ότι το Σύνταγμα είχε τον χαρακτήρα συμβολαίου που παραχωρούσε στους υπηκόους του ο μονάρχης, χωρίς να παύσει να είναι πηγή και φορέας των εξουσιών. Υπήρχε βέβαια συνέλευση αντιπροσώπων των υπηκόων του, πλην όμως αυτή, εξ ορισμού, δεν είχε πρωτογενή αλλά δοτή -ή έστω παράγωγη- εξουσία, έναντι του κυρίαρχου μονάρχη. Παράλληλα δε και η δημοκρατική της νομιμοποίηση ήταν υποτυπώδης. Αρχικά συμμετείχαν οι «εκπρόσωποι των τάξεων» -και όχι του ενιαίου λαού- ενώ στην συνέχεια «οι εκπρόσωποι του έθνους», το οποίο όμως και πάλι δεν ταυτιζόταν με τον λαό, καθώς την βούλησή του δικαιούτο να εκφράζει κατ' αποκλειστικότητα ένα στενότατο σώμα «ενεργών πολιτών», που αποτελείτο -με αυστηρά ανδροκρατικά και «τιμηματικά» κριτήρια- από όσους άρρενες διέθεταν περιουσία ή

εισόδημα[25] (δηλαδή από τους «έχοντες και κατέχοντες» εκείνης της εποχής, για να χρησιμοποιήσουμε μια σύγχρονη έκφραση).

Εφόσον λοιπόν, με όλα αυτά τα ελλείμματα, τα ιδιότυπα αυτά συμβόλαια της πρώιμης φάσης του συνταγματισμού ονομάστηκαν Συντάγματα, μήπως είναι υπερβολή να αναζητήσουμε άλλον χαρακτηρισμό για το υπό διαμόρφωση κείμενο της Συνέλευσης που συγκλήθηκε με βάση την τελική δήλωση του Λάακεν; Ειδικότερα:

α. Το «Ευρωπαϊκό Σύνταγμα» δεν θα είναι τίποτε άλλο από ένα συμβόλαιο νέου τύπου, που θα παραχωρήσει η Διακυβερνητική Διάσκεψη του 2004, προς τους λαούς της Ευρώπης, όπως εκπροσωπούνται από την εν λόγω Συνέλευση. Όσο δε και αν η δημοκρατική της νομιμοποίηση είναι στοιχειώδης και πολλαπλά διαμεσολαβημένη, η σύγκλησή της έγινε προφανώς με καλύτερους όρους από τους προαναφερθέντες για τις αντίστοιχες συνελεύσεις της εποχής της καθιέρωσης των μοναρχικών συνταγμάτων, ενώ δεν παύει να αποτελεί σημαντική πρόοδο και σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

β. Πρέπει να επισημανθεί, βέβαια, ότι και μετά την ψήφιση ενός τέτοιου Συντάγματος, η πηγή και ο φορέας των ευρωπαϊκών εξουσιών θα εξακολουθήσει, όντως, να εστιάζεται σε διακυβερνητικό επίπεδο. Ως εκ τούτου δεν θα πρόκειται για «ομοσπονδιακό κράτος» αλλά για την ανάδειξη, με καταλύτη το ως άνω Σύνταγμα, μιας ευρωπαϊκής «πολιτικής κοινωνίας»[26], μεταομοσπονδιακής υφής, που θα μπορούσε κάλλιστα να αποδοθεί με τον - ευρηματικό- όρο «ευρωπαϊκή συμπολιτεία», που προτείνει ο Δημήτρης Τσάτσος. Ωστόσο δεν χρειάζεται να καταφύγει κανείς στον πολιτικό ντετερμινισμό για να διακινδυνεύσει την πρόβλεψη ότι η δυναμική μιας τέτοιας εξέλιξης, τόσο σε ουσιαστικό όσο -και ιδίως- σε συμβολικό επίπεδο[27], σε συνδυασμό και με την εκρηκτική πίεση των διεθνών εξελίξεων, θα ξεπεράσει κατά πολύ το σημερινό status quo. Αυτό συνέβη άλλωστε και στο παρελθόν με την καθιέρωση των πρώτων Συνταγμάτων, παρότι πηγή και φορέας των εξουσιών παρέμεινε για ένα μεγάλο διάστημα ο παραχωρήσας το Σύνταγμα μονάρχης[28].

γ. Με άλλα λόγια το «Ευρωπαϊκό Σύνταγμα» δεν θα είναι μια απλή αποτύπωση της υπάρχουσας πραγματικότητας αλλά θα εμπερικλείει και την εξαγγελία και ταυτόχρονα την προεργασία μιας νέας, που προϋποθέτει αλλά και συνεπάγεται την επικράτηση των κοινών αρχών και αξιών του ευρωπαϊκού συνταγματισμού και την λελογισμένη αναδιάταξη της εθνικής κυριαρχίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο, δηλ. την σταδιακή διαμόρφωση, με ανάλογη δημοκρατική νομιμοποίηση, μιας νέας ευρωπαϊκής κυριαρχίας[29].

Ειδικότερα ένα τέτοιο Σύνταγμα καλείται να δώσει λύσεις στα πολλαπλά ελλείμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κινούμενη σε δύο βασικές κατευθύνσεις: Η πρώτη αφορά την οργάνωση ενός συστήματος δημοκρατικών-συμμετοχικών διαδικασιών, δικαιοκρατικών εγγυήσεων και θεσμών κοινωνικής αλληλεγγύης[30], σε συνδυασμό με μια συνολικότερη αναδιάρθρωση, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, των παραδοσιακών «checks and balances». Η δεύτερη κατεύθυνση αφορά την οργάνωση ενός συστήματος αποτελεσματικής διακυβέρνησης, με αφετηρία ορισμένες θαρραλέες μεταρρυθμίσεις ως προς τα αποφασίζοντα και τα εκτελεστικά όργανα της Ένωσης (τις οποίες, πάντως, δεν φαίνεται να απορρίπτει, τουλάχιστον εν μέρει, ούτε και η σχολή του θεσμικού ρεαλισμού)[31]. Στο επίκεντρο αυτών των μεταρρυθμίσεων βρίσκεται αναμφίβολα η ενίσχυση του ρόλου των αντιπροσωπευτικών σωμάτων, και δη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, με ταυτόχρονη μετεξέλιξη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σε ένα είδος ευρωπαϊκής κυβέρνησης, της οποίας τόσο η ανάδειξη και η λειτουργία όσο και η παραμονή στην εξουσία θα κινούνται στο πλαίσιο του «ορλεανικού» κοινοβουλευτικού συστήματος, δηλαδή θα προϋποθέτουν την «διπλή εμπιστοσύνη» τόσο ενός διακυβερνητικού σώματος, σε επίπεδο αρχηγών ή αντιπροσώπων, όσο και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, εμπλουτισμένου ενδεχομένως και από αντιπροσώπους των εθνικών κοινοβουλίων. Παράλληλα ζωτικής σημασίας θα ήταν η ενίσχυση των θεσμών της ευρωπαϊκής ιθαγένειας και του ευρωπαϊκού πολιτικού κόμματος, που αποτελούν ήδη το πρόπλασμα για την διαμόρφωση και εκπροσώπηση ενός ενιαίου «ευρωπαϊκού δήμου».

Είναι ευνόητο βέβαια ότι όλες αυτές οι εν δυνάμει εξελίξεις και ανακατατάξεις, με επίκεντρο ένα ευρωπαϊκό Σύνταγμα, δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να δρομολογηθούν ερήμην ή με παράκαμψη των ευρωπαϊκών λαών και των κρατικά οργανωμένων πατριδών τους. Εδώ ακριβώς έγκειται και η μεγάλη συμβολή της σχολής του θεσμικού ρεαλισμού και ιδιαίτερα του Δημήτρη Τσάτσου, του οποίου το έργο αποδεικνύεται, ακόμη και υπό το πρίσμα των κριτικών επισημάνσεων του ως άνω παραλλάσσοντος προβληματισμού, πραγματικά πολύτιμο για την κατανόηση των προοπτικών και των ορίων του -αβέβαιου προς το παρόν- θεσμικού μετασχηματισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Το κείμενο αυτό παραδόθηκε τον Οκτώβριο του 2002 και αποτελεί προδημοσίευση από τον υπό έκδοση Τιμητικό Τόμο για τον Δημήτρη Τσάτσο. [\[*\]](#)

1. Βλ. αναλυτικά ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ [ΕΚΕΜ], Ενημερωτικό δελτίο για την Ευρωπαϊκή Συνέλευση και το μέλλον της Ευρώπης, αρ. 1, 1.4.2002 (όπου η δήλωση του Λάακεν, πλούσια τεκμηρίωση και πλήθος ενημερωτικών στοιχείων), τον συλλογικό τόμο των Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ/Γ. ΚΑΡΙΨΙΑΔΗ/Κ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, Η Συνέλευση για το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2002 (όπου και η δήλωση του Λάακεν, σ. 94 επ.) καθώς επίσης και το αφιέρωμα Laeken and Convention του περιοδικού «Ευρωπαϊκή Έκφραση», τχ. 44/2002, σ. 3 επ. (επίσης με την δήλωση του Λάακεν, σ. 14 επ.). [\[1\]](#)

2. Βλ. Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Η συνταγματοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2002, σ. 15 επ. [\[2\]](#)

3. Βλ. ενδεικτικά το σχετικό αφιέρωμα (: Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης), του περιοδικού «Το Σύνταγμα», 6/2001, με πρόλογο του Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ (Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων: προπομπός της συνταγματοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σ. 1207 επ.) και κείμενα των Γ. ΚΑΡΙΨΙΑΔΗ (Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων σε προοπτική, σ. 1211 επ.), Η. ΚΑΣΤΑΝΑ (Η μεγάλη Ευρώπη των 44 και η Ενωμένη Ευρώπη των 15 (+): θεσμικές και ουσιαστικές προϋποθέσεις μιας δύσκολης εναρμόνισης, σ. 1229 επ.) Λ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ο Ευρωπαϊκός Χάρτης και η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ενωσιακή έννομη τάξη, σ. 1267 επ.), καθώς και Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων: Σταθμός στη θεσμική ωρίμανση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2002 (και σε: Σ. ΝΤΑΛΗ (επιμ.), Από το Άμστερνταμ στη Νίκαια. Η Ευρώπη και η Ελλάδα στη νέα εποχή, Εκδ. Κριτική, Αθήνα 2001, σ. 201 επ.), ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Η συνταγματοποίηση της ΕΕ, ό.π., σ. 59 επ., Ε. ΔΟΥΣΗ, Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ: Ένα βήμα προς της ευρωπαϊκή ενοποίηση; σε: Σ. ΝΤΑΛΗ (επιμ.), Από το Άμστερνταμ στη Νίκαια, ό.π., σ. 254 επ., J. DUTHEIL de la ROCHERE, The EU Charter of Fundamental Rights, σε: D. MELISSAS/I. PERNICE (eds), Perspectives of the Nice Treaty and the Intergovernmental Conference in 2004, Athens 2001, σ. 41 επ., Κ. ΖΩΡΑ, Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΔτΑ 14/2002, σ. 429 επ. [\[3\]](#)

4. Οι σημερινές θέσεις του οποίου συνοψίζονται, εμπεριστατωμένα και με εξαιρετική ενάργεια, από τους Η. DAHLSSON/D. STAUN, The EU State Constitution - A Critical Analysis, σε: ΕΚΕΜ, Ενημερωτικό Δελτίο αρ. 2, Παράρτημα 6, σ. 30 επ. [\[4\]](#)

5. Βλ. αναλυτικά παρακάτω. [\[5\]](#)

6. Ενδεικτικά στην σχολή αυτή μπορούμε να θεωρήσουμε ότι εντάσσονται, παρά τις επί μέρους διαφορές τους, οι περισσότερες από τις -βαρύνουσας πολιτικής σημασίας- δημόσιες τοποθετήσεις που εμπεριέχονται στον συλλογικό τόμο του Σ. ΝΤΑΛΗ (επιμ.), Από το Άμστερνταμ στη Νίκαια, ό.π., όπως αυτές του πρώην προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής J. DELORS (Και όμως μπορούμε να αισιοδοξούμε, σ. 136 επ.), του προέδρου της Γαλλίας J. CHIRAC (Γι ένα ευρωπαϊκό Σύνταγμα, σ. 111 επ.), των πρωθυπουργών της Αγγλίας και της Ισπανίας Τ. BLAIR-Μ. AZNAR (Η Ευρώπη στηρίζεται στο κοινό νόμισμα, σ. 122 επ.), του πρώην πρωθυπουργού της Ιταλίας και νυν αντιπροέδρου της ως άνω Συνέλευσης G. AMATO

(Μια δυνατή καρδιά για την Ευρώπη, σ. 126 επ.) και των πρώην υπουργών εξωτερικών της Γαλλίας H. VEDRINE (Πώς θα φθάσουμε στην Ομοσπονδία; Απάντηση στον Γ. Φίσερ, σ. 132 επ.) και της Ισπανίας C. WESTENDORP (Πώς θα φτάσουμε στο φεντεραλισμό, σ. 145 επ.). Επίσης, στην σχολή του θεσμικού ρεαλισμού φαίνεται να εντάσσονται οι περισσότερες από τις έως τώρα τοποθετήσεις στο πλαίσιο της Συνέλευσης (βλ. τις σχετικές περιλήψεις και αξιολογήσεις που περιλαμβάνονται στα 6 έως τώρα σχετικά Ενημερωτικά Δελτία του ΕΚΕΜ).^[6]

7. Οι προτάσεις αυτές, που περιέχονται σε ομιλία του στο Πανεπιστήμιο Humboldt του Βερολίνου, εμφανίσθηκαν σαν «προσωπικό όραμα για το μέλλον» του J. FISCHER (Πού βαδίζει η Ευρώπη; Από την συνομοσπονδία στην ομοσπονδία, σε: Σ. ΝΤΑΛΗ (επιμ.), Από το Άμστερνταμ στη Νίκαια, ό.π., σ. 107 επ.) και είναι μάλλον μετριοπαθείς, αφού ουσιαστικά επαναλαμβάνουν τις παλαιότερες θέσεις του J. DELORS για «ομοσπονδία εθνικών κρατών» ενώ ταλαντεύονται -ορολογικά και ουσιαστικά- ανάμεσα στο «Σύνταγμα» και την «συνταγματική συνθήκη» (για την διάκριση αυτή βλ. αναλυτικά παρακάτω). Ωστόσο και μόνη η προέλευσή τους από τον υπουργό εξωτερικών της μεγαλύτερης και οικονομικά ισχυρότερης χώρας της Ευρωπαϊκής Ένωσης -με έντονο μάλιστα το στοιχείο του πολιτικού αιφνιδιασμού- ήταν αρκετή για να κεντρίσει το πολιτικό και επιστημονικό ενδιαφέρον, το οποίο στη συνέχεια εντάθηκε περισσότερο όταν συνειδητοποιήθηκε η σοφά μελετημένη μεταρρυθμιστική δυναμική που εμπερικλείουν, τόσο για την ομοσπονδιακή όσο και για την συνταγματική μετεξέλιξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (βλ. ενδεικτικά D. SIDJANSKI, Η αναζήτηση μιας πρωτότυπης ευρωπαϊκής ομοσπονδίας, Παπαζήσης, σ. 129 επ., D. MELISSAS, The Fischer proposals for a European Constitution in view of the 2004 Intergovernmental Conference, σε: D. MELISSAS/I. PERNICE (eds), Perspectives of the Nice Treaty and the Intergovernmental Conference in 2004, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 112 επ. και από τον προαναφερθέντα τόμο με επιμ. Σ. ΝΤΑΛΗ, Κ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ, Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία-ευρωπαϊκό υπερκράτος: Παρεξήγηση ή ηθελημένη σύγχυση; σ. 244 επ., Γ. ΚΑΠΟΠΟΥΛΟΥ, Η μεγάλη πορεία προς την Ομοσπονδία, σ. 285 επ., Α. ΠΟΔΗΜΑΤΑ, Οι αντιφάσεις της Ένωσης, σ. 320 επ., Χ. ΠΟΥΛΙΔΟΥ, Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία: Με λογική και ευαισθησία, σ. 326 επ., Γ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Η ευρωπαϊκή παρεξήγηση στην ιστορικότητά της και οι παρενέργειές της σήμερα, σ. 335 επ., Σ. ΝΤΑΛΗ, Επίμετρο: Αναζητώντας την πολιτική ένωση της Ευρώπης, σ. 489 επ.). Στον χώρο της ευρωπαϊκής πολιτικής, πάντως, εκτός από την εύλογη -αν και μετριοπαθέστερη- υποστήριξη από τον καγκελάριο της Γερμανίας ΓΚ. ΣΠΕΝΤΕΡ (με την ομιλία του στην Μπούντεσταγκ της 19.1.2001, βλ. Α. ΠΟΔΗΜΑΤΑ, Οι αντιφάσεις της Ένωσης, ό.π., σ. 323) η υποδοχή των προτάσεων αυτών υπήρξε μάλλον συγκρατημένη (βλ. παρακάτω), χωρίς βέβαια να λείψουν και οι εξαιρέσεις, όπως οι επίσης περιλαμβανόμενες στον ανωτέρω τόμο θέσεις της πρώην προέδρου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου Ν. FONTAINE (Η σύνοδος της αλήθειας, σ. 153 επ.) και των πρώην υπουργών εξωτερικών της Πορτογαλίας F.S. da COSTA (Να επανιδρύσουμε την Ευρώπη, σ. 141 επ.), της Γερμανίας H.D. GENSCHER (Οι προτάσεις του Φίσερ προωθούν την ευρωπαϊκή πολιτική, σ. 143 επ.). Στους πλέον ένθερμους υποστηρικτές των προτάσεων του Φίσερ μπορούμε να κατατάξουμε, επί της ουσίας, και τις ηγεσίες του ΠΑΣΟΚ, της ΝΔ, καθώς και του Συνασπισμού (βλ. την ομιλία του την ομιλία του πρωθυπουργού Κ. ΣΗΜΙΤΗ στην ημερίδα του ΕΚΕΜ με θέμα: «Το μέλλον της Ευρώπης και η Ελλάδα», Αθήνα 11.7.2001 και στον προαναφερθέντα τόμο, με επιμ. Σ. ΝΤΑΛΗ, τις θέσεις του πρωθυπουργού Κ. ΣΗΜΙΤΗ, Η Ελλάδα στην ΟΝΕ: Η απαρχή μιας νέας πρόκλησης, ό.π. σ. 19 επ., του προέδρου της ΝΔ Κ. ΚΑΡΑΜΑΝΛΗ, Η Διακυβερνητική Διάσκεψη και το μέλλον της ΕΕ, σ. 27 επ. και του προέδρου του ΣΥΝ Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σ. 39 επ. Πρβλ., δε, στον ίδιο τόμο, Α. ΠΟΔΗΜΑΤΑ, ό.π., σ. 324 επ.)^[7]

8. Βλ. τις προαναφερθείσες (υποσημ. 6) τοποθετήσεις πολιτικών ηγετών, που αποτελούν κατά βάση -πλην αυτής του J. DELORS που προηγήθηκε- άμεση ή έμμεση απάντηση στον J. FISCHER. Χαρακτηριστικό είναι, για παράδειγμα, ότι ο -προδήλως αιφνιδιασμένος- J. CHIRAC, ό.π., εμφανίζεται διστακτικός μεν για την ομοσπονδιακή προοπτική αλλά ευνοεί το ευρωπαϊκό Σύνταγμα, ενώ ο H. VEDRINE, ό.π., δεν φαίνεται κατ' αρχήν να απορρίπτει ούτε την προοπτική της Ομοσπονδίας, θέτοντας όμως τόσες προϋποθέσεις που ουσιαστικά την παραπέμπει στις καλένδες. Περισσότερο μετρημένες και ταυτόχρονα αντιπροσωπευτικές της σχολής του «θεσμικού ρεαλισμού» φαίνεται να είναι οι θέσεις του G. AMATO και του C. WESTENDORP, ό.π., ιδίως δε του J. DELORS, ο οποίος στο ανωτέρω κείμενο (ό.π., υποσημ.

6, σ. 139) -που δημοσιεύθηκε πριν από τις προτάσεις FISCHER- (ό.π., υποσημ. 7) εμφανίζεται να δυσπιστεί ιδιαίτερα για το «ευρωπαϊκό Σύνταγμα» (η θέση του αυτή πάντως άλλαξε κάπως αργότερα και σε κοινή συνέντευξή του με τον Πρόεδρο της Τσεχίας Β. ΧΑΒΕΛ υποστήριξε ότι «αν η συζήτηση για ένα Σύνταγμα της ΕΕ μπορέσει να ανοίξει το δρόμο για μια ευρωπαϊκή κοινή γνώμη και μετατραπεί σε υπόδειγμα δημοκρατίας, τότε συμφωνώ κι εγώ με αυτή την ιδέα» (βλ. «Η Καθημερινή, 2.1.2001 και πρβλ. Γ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π. σ. 346).[\[8\]](#)

9. βλ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία. Για μια ένωση λαών με ευρωπαϊκές πατρίδες, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2001.[\[9\]](#)

10. βλ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ / Ι. MENDEZ de VIGO, Έκθεση σχετικά με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ, CONF 4007/97 - C4-0538/97 = ΔτΑ 2/1999, σ. 357 επ.[\[10\]](#)

11. Σε αντίθεση με ό,τι συνέβη με τον Ι. MENDEZ de VIGO, ο οποίος μετέχει στο προεδρείο της Συνέλευσης.[\[11\]](#)

12. βλ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, ό.π., σ. 12 επ.[\[12\]](#)

13. βλ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, ό.π., σ. 24.[\[13\]](#)

14. βλ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, ό.π., σ. 28 επ.[\[14\]](#)

15. βλ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, ό.π., σ. 35 επ.[\[15\]](#)

16. βλ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, ό.π., σ. 43 επ.[\[16\]](#)

17. Σύμφωνα με το Ευρωβαρόμετρο, τη δημοσκόπηση που πραγματοποίησε η Ευρωπαϊκή Ένωση τον Απρίλιο και τον Μάιο του 2000, το 70% των Ευρωπαίων είναι υπέρ της κατοχύρωσης ευρωπαϊκού Συντάγματος, με περισσότερο ένθερμους τους Ολλανδούς (88%) και λιγότερο τους Βρετανούς (46%), χωρίς τους οποίους ο μέσος όρος θα ήταν αρκετά υψηλότερος. Στην Ελλάδα το σχετικό ποσοστό είναι από τα μεγαλύτερα (82%).[\[17\]](#)

18. βλ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, ό.π., σ. 145 επ. και παρακάτω, υπό 2.[\[18\]](#)

19. βλ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, Ευρωπαϊκή «Συντακτική» Συνέλευση, «Τα Νέα», 18.12.2001.[\[19\]](#)

20. βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, Σύνταγμα και Δημοκρατία στην εποχή της «παγκοσμιοποίησης», Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σ. 59 επ. (και ιδίως 86 επ.).[\[20\]](#)

21. Για όλα τα ανωτέρω βλ. αναλυτικά ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, Εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος, ΙΙ, Εκδ. Αφών Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1965 (και ανατύπωση, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991), passim, Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, Σύνταγμα και Δημοκρατία στην εποχή της «παγκοσμιοποίησης», ό.π. (υποσημ. 20), σ. 59 επ., με τις εκεί παραπομπές.[\[21\]](#)

22. βλ. αναλυτικά ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, Το Σύνταγμα στο κατώφλι του 21ου αιώνα, Ανάτυο από τα Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, τόμος 68 (1993), σ. 453 επ, Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, Σύνταγμα και Δημοκρατία στην εποχή της «παγκοσμιοποίησης», ό.π. (υποσημ. 20), σ. 62 επ., Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Συνταγματική Οργάνωση του Κράτους. Κράτος-Έθνος-Σύνταγμα-Κυριαρχία-Παγκοσμιοποίηση, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2001, σ. 140 επ. (ιδίως σ. 156 επ.), με τις εκεί παραπομπές. [\[22\]](#)

23. βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, ό.π. σ. 90 επ., με τις εκεί παραπομπές και πρβλ., από την πλέον πρόσφατη βιβλιογραφία, Ι. ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗ (επιμ.), Το μέλλον της Ευρώπης και η Ελλάδα, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2002, Ενότητα Β΄: «Το μέλλον της Ευρώπης στο Διεθνές Σύστημα», παρεμβάσεις των Χ. ΡΟΖΑΚΗ, σ. 63 επ. και Θ. ΚΟΥΛΟΥΜΠΗ, σ. 69 επ.[\[23\]](#)

24. Βλ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 146 επ.[\[24\]](#)
25. Βλ. σχετικά, αντί άλλων, Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, Σύνταγμα και Εκλογές στην Ελλάδα, 1864-1909. Ιδεολογία και Πράξη της Καθολικής Ψηφοφορίας, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1991, σ. 60 επ., 78 επ.[\[25\]](#)
26. Βλ. Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Συνταγματική οργάνωση του κράτους, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 93 επ.[\[26\]](#)
27. Για τον συμβολικό ρόλο του Συντάγματος βλ. γενικά Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, ό.π., σ. 68 επ.[\[27\]](#)
28. Βλ. αντί όλων ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, Οι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 52 επ., 117 επ., 292 επ.[\[28\]](#)
29. Αυτό σε γενικές γραμμές είναι και το πνεύμα της κοινής πρότασης 8 καθηγητών Συνταγματικού Δικαίου από διαφορετικές χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μεταξύ των οποίων και ο Αριστόβουλος Μάνεσης, που καταλήγει μάλιστα με έμφαση στη θέση ότι: «η ταυτότητα της Ευρώπης ή θα είναι συνταγματική ή δεν θα υπάρξει» (βλ. το πλήρες κείμενο της πρότασης στην «Ελευθεροτυπία» της 6.5.1998 και εκτενή αποσπάσματα, με περαιτέρω σχολιασμό, σε Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, Σύνταγμα και Δημοκρατία, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 96, υποσημ. 100.[\[29\]](#)
30. Πρβλ. Ι. ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗ (επιμ.), Το μέλλον της Ευρώπης, ό.π. (υποσημ. 23), Ενότητα Β΄: «Το μέλλον της Ευρώπης και το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Πρότυπο» (παρεμβάσεις των Α. ΦΑΤΟΥΡΟΥ, σ. 81 επ., Τ. ΓΙΑΝΝΙΤΣΗ, σ. 83 επ., Μ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΥ, σ. 91 επ., Μ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗ, σ. 99 επ., Χ. ΠΟΛΥΖΩΓΟΠΟΥΛΟΥ, σ. 105 επ., Π. ΚΑΖΑΚΟΥ, σ. 111 επ., Μ. ΠΕΤΡΕΛΛΗ, σ. 117 επ.). [\[30\]](#)
31. Βλ. τις υποσημ. 6, 8 και ειδικότερα Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 105 επ., 125 επ., 145 επ.[\[31\]](#)
- * Το Civilitas.GR και ο «ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΥΠΑΛΛΗΛΟΣ» προτίθενται να απομακρύνουν το κείμενο αυτό από την Ιστοσελίδα τους, εάν η αναδημοσίευσή του προσβάλλει κεκτημένα πνευματικά ή εμπορικά δικαιώματα (info@civilitas.gr)**